

Eksemplarisk usedelighet

Eilert Sundts bruk av eksempler i *Om sædeligheds-tilstanden* (1857)

Anne Eriksen

Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo og Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen.

Abstract

«Some examples» is the title of the opening chapter of Eilert Sundt's large work *Om sædeligheds-tilstanden* (1857). Sundt asks whether the examples that he presents – short descriptions of his encounters with persons, mainly from the lower rural population, who had children born out of wedlock – contain true and reliable information? His own answer is janus-faced. He presents strong arguments for the use of quantitative analyses in social research, but he also starts each of the following chapters of his book with new examples.

Assisted by John D. Lyons' theories about how examples work in texts, this article investigates Sundt's use of them. Examples are not only introductory anecdotes in his work, to be corrected by the more «scientific» quantitative analysis, as his own words may indicate. Examples are also used to produce pathos, to convey morality, to persuade the readers of Sundt's interpretations and, perhaps most important of all, to create an image of «the people», the Other, the group that is being subjected to the then new science of sociology.

Keywords:

- Eilert Sundt
- *Om Sædeligheds-tilstanden*
- example theory
- the discovery of the people
- the use of statistics
- metadiscursive practices

«Noen eksempler» var tittelen som Eilert Sundt gav til første kapittel av sin store undersøkelse *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, som ble publisert i 1857. Teksten starter med en tabell som viser antall ektefødte barn i Norge i årene 1851–55, sammenlignet med antallet barn født utenfor ekteskap i de samme årene. Deretter presenterer Sundt «eksempelene» i form av en serie korte beskrivelser av episoder han har opplevd og mennesker han har møtt under sitt feltarbeid i Gudbrandsdalens øvre deler sommeren 1851. Skildringene dreier seg om menn og kvinner, fortrinnsvis fra husmannsklassen, som har fått barn uten å være gift. Ett av eksempelene er dette:

Det første menneske, jeg så traf, var et fruentimmer, som bar et barn på ryggen og ledede ved den ene hånd et noget ældre barn og ved den anden en ged, som hun vilde binde på en liden græsplet ved alfar-veien. Hun var gift, det første barn havde hun fået før ægteskabet, det andet fort efter; nu sad hun og manden som inderster hos andre folk og søgte at ernære sig ved dagarbeide; mens konens lidende udseende bragte mig til at tro, hvad man havde sagt, at flere sådanne familier formelig havde lidt hunger den vår (Sundt 2006:11).

Etter å ha gjengitt omkring ti slike historier spør Sundt: Kan man tro på eksempler, kan de fortelle noe sant om virkeligheten? Gir de ikke bare tilfeldige utsnitt, et skjevt og forvrent utsnitt av helheten? Kanskje eksemplene faktisk representerer tilfeldige unntakelser fra den alminnelige tilstanden? «Her må sammenligning anstilles», skriver han videre, «og den må utføres ved hjelp av tælling og beregning» (Sundt 2006:13). Derfor beregner Sundt forholdstallet mellom inngåtte vielser og par som har fått barn uten å være gift, i årene 1831 til 1850 for de tre prestegjeldene Vågå, Lom og Fron, og konkluderer: «Kunde man år efter år gået omkring fra hus til hus i de samme bygder, så kunde man have seet og iagttaget selve virkeligheden; men denne virkeligheden er nu kortelig betegnet ved hint tal 67» (ibid. 2006:14). Tallene kan altså fortelle både mer effektivt og mer sannferdig om virkeligheten, som i dette tilfellet er 67. Sundts statistiske metode, der han baserer seg på antall par snarere enn på antallet fødte barn, er blitt berømmet som nyskapende (se f.eks. Stenseth 2006:ix). Men hva skulle han så med eksemplene? Hvilken funksjon har de i fremstillingen? Og hvilken forbindelse har de til «virkeligheten», det vil si tallene? Med sine detaljerte undersøkelser av levekår og skikker blant bondeallmue og fattigfolk presenteres Sundt ofte som den sosiologiske forskningens grunnlegger i Norge. Ikke minst regnes han som en foregangsmann nettopp i bruken av statistikk og kvantitative metoder (se f.eks. Lindbekk 1991; Stenseth 2000, Lie og Roll Hansen 2001). I tillegg blir hans talent som forteller også gjerne trukket fram, samtidig som han sees som en av folkelivsgranskingens grunnleggere (Skre 1950; Christophersen 1962; Amundsen 2013). Denne artikkelen vil gå nærmere inn på sammenhengen mellom disse aspektene. For Sundts tallrike eksempler er ikke bare «gode historier» som

bringer liv i statistikken, de utgjør i seg selv et viktig metodisk grep. Med et moderne begrep ville de kunne omtales som kvalitative kilder, men Sundt selv velger altså ordet eksempler. Han stiller spørsmål om deres kunnskapsmessige verdi, og lar samtidig den særegne kombinasjonen av eksempler og tall utgjøre stammen i sin vitenskapelige metode. Denne artikkelen skal derfor undersøke eksempelbruken nærmere. Hvordan fungerer de, og hvilken plass har eksemplene i Sundts undersøkelse av det han kalte «sædelighetstilstanden»? Mer overordnet, hvilken betydning har bruk av eksempler i Sundts vitenskapelige metode? Hensikten er å drøfte noen kunnskapsteoretiske implikasjoner ved eksempelbruk, og samtidig se på hvordan eksemplene fungerer som formende element i Sundts funn og resonnementer.

Eksempler og retorikk

Eksemplene fyller viktige funksjoner i Sundts tekst. Den klassiske retorikken beskriver tre ulike appell- eller overtalelsesformer, nemlig *logos* som dreier seg om saksinnhold og saklige argumenter, *patos* som henvender seg til mottagerens følelser, og *etos* som dreier seg om å etablere talerens autoritet og troverdighet. Ved midten av 1800-tallet var kjennskap til disse tale- og henvendelsesformene fremdeles en del av alminnelig høyere utdanning. Sin teologiske embetseksamen tok Sundt i 1846, men retorikken kjente han utvilsomt allerede fra latinskolen undervisning. Han kunne altså hente litterære virkemidler fra denne kunnskapstradisjonen, som han antagelig også delte med de fleste av sine lesere.

I boken om sedelighetstilstanden brukes eksemplene i alle retorikkens tre henvendelsesformer. I hvert kapittel plasseres eksemplene først, slik at de presenterer saksforholdene som skal drøftes for leseren, før

statistikken og den kvantitative analysen overtar. Her tjener de logos. Men eksemplene bidrar også til å etablere Sundts autoritet eller etos, ikke bare fordi det er han som fører ordet i disse fortellingene, men fordi han også er en aktør i dem. Sundts etos bygges opp ved hjelp av det som folkloristen Elliot Oring har kalt «a rhetoric of truth», der regulering av avstanden mellom fortelleren og det fortalte er et viktig redskap for å skape sannhet eller troverdighet i en fortelling. Jo mindre avstand, jo større troverdighet, skriver Oring. Med referanse til Aristoteles påpeker han også at fortelleren kan posisjonere seg enten inne i selve fortellingen, eller på utsiden av den (Oring 2008). Sundt plasserer seg selv som en tydelig aktør inne i fortellingen, samtidig som han på denne måten reduserer avstanden mellom seg selv og det han beskriver. Han understreker at eksemplene er hentet fra hans egne reiser, hans egne undersøkelser og hans mange samtaler med folk – først og fremst husmenn og fattigfolk – omkring i norske bygder. Fortellingene inneholder et tydelig «jeg» som ser, går, stanser opp, finner ut, noterer seg og legger merke til. Han stiller spørsmål, fører samtaler og anfører også sine egne svar og reaksjoner. Som figur i sin egen tekst blir Sundt selv samtidig et menneske som har behov for mat, ly, et sted å sove, og som dessuten er nysgjerrig, interessert og gjerne vil snakke med folk. Fremstillingsformen understreker dermed at det er fortellerens personlige inntrykk, opplevelser og reaksjoner som presenteres. Sundt iscenesetter seg selv som den vitebegjærlige og engasjerte forskeren som oppnår god kontakt med enkle folk som han treffer på reisene sine, og som samtidig har sterke meninger om alt han møter. De dreier seg i stor grad om en utvetydig avstandstagen fra forholdene han oppfatter som usedelige: nattefrieri, hemmelige kjæresteforhold og ugifte for-

eldre. Men i tillegg forteller Sundt om sine egne reaksjoner på maten han blir budt, om opphold i råtne og trekkfulle boliger, om veggelus, og om gjestfrihet han møter hos mennesker som selv lever under dårlige materielle kår. På denne måten etableres det en sterk fortellerautoritet, både fordi Sundt virkelig har erfart det han skriver om og fordi han formidler mange av de samme synspunktene til leseren som han understreker at han også har gjort i samtalene med folk han møtte. Sundt er tydelig tilstede i sin egen tekst, og skaper dermed en autoritet som er basert på autenticitet.

Endelig er eksemplene i teksten også patosfylte. Aristoteles beskriver patos som henvendelse til mottakerens følelser, men i sin diskusjon av sannhetsretorikken legger Oring til at også kognitive og moralske aspekter er i spill. Budskapet fortoner seg alltid mer troverdig eller sant hvis det stemmer overens med mottakerens ideologi eller foruteksisterende forestillinger, påpeker han (Oring 2008:157). Sundts eksempler henvender seg tydelig til leserens følelser, slik som i avsnittet som ble sitert innledningsvis, der «fruentimmeret» med to barn og en geit ble et bilde på sult og forkommenhet. Andre mennesker han møter omtales som syke, gamle og utslitte, giktbrudne og fattige, nedsunket i sløvhets og moralsk slapphet. I mange tilfeller gir Sundt helt direkte uttrykk for sine egne sterke følelsesmessige reaksjoner i situasjoner han selv kommer opp i, som når han sier at han var «opprørt» over det han så, at forholdene «såret» ham, eller når han omtaler nattefrieri som «barbarisk» eller «stygt». Igjen blir effekten desto sterkere av at Sundt understreker at dette er reaksjoner som han også har gitt uttrykk for overfor menneskene han møtte. De er altså ikke bare refleksjoner i ettertid, men representerer genuine følelser i konkrete situasjoner. På samme måte deler han sin glede og sin lettelse når

han treffer folk som kan omtales som renselige, hederlige eller «raske og takkelige» og som gir ham muligheten til å «komme fra dette trøsteløse bilde» (Sundt 2006:11). På denne måten innbys også leseren til å engasjere seg gjennom identifikasjon med fortelleren. Samtidig er det tydelig at det ikke kun er følelser som påkalles i denne identifikasjonen. Oring sier at for å være overbevisende bør fortellinger «have an emotional resonance for their audiences. They should present language, images, and messages that stir preexisting emotional dispositions [...] They are more apt to persuade if they can capitalize on resident fears and connect with deep-seated wishes» (Oring 2008:157). Sundts fremstillinger av den norske bondeallmuens skikker og levevis ble møtt med protester og skepsis fra mange lesere, og han ble kritisert for å presentere et altfor mørkt og negativt bilde. Bjørnson skrev sine «bondefortellinger» som motsvar, med en ambisjon om å vise norsk bondeliv fra en annen og langt mer solfylt side (Seip 1983; Stenseth 2006:xxxiv). Likevel er det tydelig at patos-dimensjonen i Sundts eksempler ikke består i en emosjonell appell alene, men også henvender seg til lesernes moralske oppfatninger og engasjement.

Eksemplene har altså tildels andre oppgaver enn tabellene og statistikkene kan ha i Sundts retorikk. Også tallene kan appellere til leseren ved hjelp av logos. De forteller om saksforholdene og inngår i en saklig argumentasjon. Det nødvendige etos, det vil si Sundts autoritet som forfatter og som hjemmelsmann til opplysningene i boken, skapes likevel først og fremst gjennom eksemplenes tydelige forteller-jeg. Her etableres den autoriteten som er nødvendig for at Sundt også skal ha troverdighet når han gjør sine tolkninger og analyser, både i form av betraktninger over erfaringene som eksempelfortellingene formidler, og når han

senere går videre med den statistiske bearbeidingen av denne informasjonen. Videre innebærer bruken av patos at eksemplene aktiverer leserens følelser og moral på en direkte måte. Her gjør Sundt ofte seg selv til mellommann og inviterer leserne helt eksplisitt til å dele de følelsene og reaksjonene som han selv har i møtet med fattigdom og nød. Troverdighetsretorikken gjelder dermed ikke bare saksinnholdet, altså de forholdene som Sundt forteller om, men dreier seg også om å engasjere leseren i et moralsk og ideologisk anliggende.

Eksemplenes makt

En bedre forståelse av den effektiviteten som eksemplene faktisk har i sine ulike funksjoner, må baseres på nærmere undersøkelse av deres oppbygning og logikk. Eksempler er allestedsnærværende, men som regel underteoretiserte språklige figurer. De brukes både i dagligtale og i langt mer spesialiserte sammenhenger for å levendegjøre eller illustrere et poeng, for å begrunne et synspunkt, eller for å overtale, forklare eller tydeliggjøre noe som er abstrakt og allment. Eksempler gjør det lettere å forstå, og er effektive midler for språklig kommunikasjon (Eriksen, Krefting og Rønning 2012: 9). Det kan også være noe av grunnen til at man sjelden tenker over hvordan de virker. Eksemplene oppleves gjerne som en direkte manifestasjon av verden, nettopp slik de fremstilles i Sundts tekst. Men når de finnes overalt og bidrar så effektivt til kommunikasjon, skyldes det også at deres funksjon nettopp er å *framstå* som virkelighet eller natur.

Litteraturhistorikeren John D. Lyons understreker at eksempler er aldri tilfeldige, selv om de kan se slik ut. De er heller aldri funnet, de er *skapt*, påpeker han (Lyons 1989:33). Lyons' undersøkelser dreier seg

om hvordan dette skjer, det vil si hvordan eksempler naturlig gjøres. Hvilke retoriske strategier er det som tas i bruk, og hvilke kulturelle føringer settes i spill når eksempler fremstår som noe man finner snarere enn noe man lager? Hvordan konstrueres eksempler og hvordan gjøres de virksomme for å illustrere, argumentere og produsere kunnskap? Lyons tar utgangspunkt i en definisjon av et eksempel som «a dependent statement qualifying a more general and independent statement by naming a member of the class established by the general statement. An example cannot exist without a) a general statement and b) an indication of its subordinate status» (ibid.:x). Videre påpeker han at eksemplets oppgave vanligvis er enten å forklare det overordnede utsagnet eller å demonstrere sannheten i det (ibid.). Her skal Lyons' teorier om eksemplers virkemåte tas i bruk for å forstå hvilke funksjoner de har i Sundts tekst og hvordan de er del av den kunnskapsproduksjonen som foregår. Men nettopp fordi eksemplene har en så sentral plass hos Sundt, og fordi de bidrar grunnleggende til å gi teksten struktur over overbevisningskraft, gir verket *Om sædeligheds-tilstanden i Norge* samtidig en mulighet til å undersøke Lyons' teorier nærmere. Sundts arbeid er ikke bare et godt eksempel på eksempelbruk, men tilbyr også et «sted» der teoriene kan utdypes.

Eksemplet gjør altså at noe konkret, partikulært og avgrenset blir forbundet med noe som er overordnet og allment. På den ene siden innebærer denne sammenknytningen at det allmenne og abstrakte blir mer konkret og dermed mer forståelig og tilgjengelig. På den andre siden blir dette konkrete samtidig til noe mer enn seg selv, fordi det defineres som tilhørende en større kategori eller prinsipp. Eksempler er altså alltid eksempler *på* noe. Det overordnede begrepet finnes allerede. I Sundts tilfelle

gjøres dette klart allerede gjennom boktittelen, *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*. Men også tabellen som innleder det første kapittelet, og som altså er plassert før selve eksemplene, understreker hva påfølgende skildringene er eksempler på. Dette dreier seg om sedelighet, eller rettere sagt mangel på sådan, nemlig barn født utenom ekteskap. Sundt selv uttrykker ingen tvil om hva beskrivelsene hans eksemplifiserer, og åpner aldri for det de forholdene han beskriver kanskje kunne oppfattes som eksempler på noe helt annet. Når skildringene defineres som eksempler, gjøres de entydige fordi det samtidig slås fast hvilket overordnet begrep eller generell kategori de er konkretiseringer av. Det er altså den (påståtte) forbindelsen mellom helhet og del som både definerer et eksempel og som gjør det troverdig og virksomt. Jo mer naturlig og selvsagt denne forbindelsen fremstår, jo mer overbevisende er eksemplet. Det bør fremstå som funnet, ikke laget og det kunstferdige arrangementet som ligger bak, tilsløres gjennom ulike strategier.

Blant strategiene er det som Lyons kaller eksemplets «utvendighet». Han påpeker at eksempler, i motsetning til metaforer, antiteser eller andre språklige figurer, tydelig henleder oppmerksomheten på seg selv. «For eksempel», står det gjerne i teksten når eksemplet blir presentert. I samme manøver peker eksemplet ut av teksten, ut på virkeligheten utenfor. Dermed hører det tilsynelatende til i en ikke-språklig eller ikke-litterær sfære, utenfor den tekstlige virkeligheten som forfatteren selv er opphavsmann til. Eksempler er hentet fra virkeligheten «der ute». I Sundts tilfelle understrekes dette ikke bare ved at beskrivelsene omtales eksplisitt som eksempler, men også ved at de er så tydelig tid- og stedfestet. Det Sundt presenterer er ikke en tekst med generelle betraktninger om

sedelighetsforholdene, men beskrivelser av sine egne møter med virkelige mennesker, møter som ikke finner sted i teksten, men som har skjedd utenfor den – nærmere bestemt i bygdene i øvre del av Gudbrandsdalen sommeren 1851. I de videre kapitlene i boka siterer han i tillegg blant annet informasjon han har fått inn gjennom å sende spørsmål til sogneprester omkring i landet. Også dette er i utgangspunktet kvalitativt materiale, det vil si beskrivelser av konkrete forhold, sammen med tolkninger og synspunkter. Men når det først og fremst er Sundts egne opplevelser som fungerer som undersøkelsens eksempler, er det fordi de så tydelig peker ut av det språklige og tekstlige, ut på det som Sundt personlig har erfart at finnes utenfor teksten. Det er imidlertid viktig å legge merke til at dette inntrykket i seg selv skapes gjennom en språklig, eller tekstlig, strategi.

Den virkeligheten som eksemplet peker ut mot, fremstår gjerne som nokså allment tilgjengelig. Lyons sier at «the example seems to proclaim the speaker's common cause with the audience in looking at the world the way it is [...], examples seem not to be the invention of the speaker but common property about which we can have few suspicions» (Lyons 1989:5). Sundts eksempler kan nok ha virket eksotiske eller til og med ganske pikante for et borgerlig publikum i sin tid. Det er dessuten en viktig del av Sundts argumentasjon at han selv slett ikke var klar over at de «sedelige forholdene» på landsbygda var så dårlige som han etter hvert kom til å forstå. Dette er også bakgrunnen for at han begynte en mer systematisk, det vil si kvantitativt orientert innsamling og analyse. Det er altså ny og ukjent informasjon som presenteres. Like fullt kan hvert enkelt eksempel i teksten sies å ha et preg av innforståthet mellom forfatter og leser. Den «common property» eller «common cause» som Lyons hevder at eksempler påberoper

seg, består ikke nødvendigvis i eksemplets spesifikke detaljer, men dreier seg like mye om en delt virkelighetsforståelse, en innforstått oppfatning av hvordan verden er og en tilsvarende naturliggjort oppfatning av *hva* man ser. Det dreier seg altså først og fremst om et tolkningsfellesskap og et felles verdigrunnlag. Så lenge Sundt henvender seg til lesere som har mer eller mindre den samme forståelsen av sedelighet som han selv har, kan han regne med at den virkeligheten som eksemplene påkaller, også vil bli forstått på samme måte.

Meningsoverskudd og ambivalens

Lyons understreker imidlertid at den «utsiden» av teksten som eksemplet foregir å peke mot kun kan eksistere så lenge det samtidig skapes et tekstlig «innenfor», altså en samforståelse mellom forfatter og leser (Lyons 1989:29). Hvis denne samforståelsen ikke finnes, eller har gått i oppløsning, vil eksemplet fremstå som langt mindre naturlig entydig. Det kan til og med bli vanskelig å forstå hva eksemplet egentlig skal være et eksempel på. Det peker stadig på noe utenfor teksten, men for en leser som ikke deler forfatterens forståelse eller som selv har en annen tolkningsramme, vil sammenhengen mellom den helheten eller kategorien som teksten handler om, og den delen som eksemplet representerer, være langt mindre selvinnsende. Sundts tekst kan illustrere også dette aspektet ved eksemplenes virkemåte. For Sundt selv dreier alle eksemplene han gir seg om mangel på sedelighet, fortrinnsvis blant bondeallmue og fattigfolk på landet. De lever i umoral, skikkene deres er stygge, og levemåten bryter ned mulighetene til lykkelige liv, sier Sundt. Det han forteller er blant annet:

Det neste menneske jeg traf, var et fruentimmer, som holdt på at luge en

potetager. Hun fortalte mig sin historie; for 8 år siden måtte hun forlade tjene-
sten, da hun var frugtsommelig; i 3 år
vandrede hun så omkring i bygden med
sit barn, indtil hun endelig fik dettes
fader til at ægte hende; men de havde
endnu ingen plads kunnet få, var kun
inderster og eiede ingen ting; hin pote-
tes-ager havde de leiet af en husmand;
men de havde ikke havt leilighed til at
gjødsle den, og derfor stod den så dårligt
(Sundt 2006:10–11).

Denne pige var fra en husmandsplads i
nærheden, og årsagen til at hun ikke
boede hjemme hos forældrene var denne:
forældrene havde foruden hende 3 andre
børn og deriblandt 2 voxne, en søn og en
datter. Sønnen havde for et par år siden
besvangret en pige fra et andet sogn,
medens hun tjente på en nabogård her i
bygden; pigen tog hjem til hans forældre
og fødte barnet der, men kunde ikke ret
forliges med sine omgivelser og strøg
avsted – man vidste ikke ret hvorhen –
forladende både kjæreste og barn. Noget
senere fik den samme husmandssøn barn
med en anden pige, en husmandsdatter
fra en naboplads, et menneske som ikke
havde villet tage 'folkegerd', men tidlig
var reist ud i verden og omsider fra
tjeneste i det Throndhjemske kom hjem
med sit barn og nu, som anført, fik et til
(ibid.:12).

Når jeg nu kortelig tilføier, at jeg var
inde i endnu en husmandsplads og der
traf en hos de gamle husmandsfolk
boende gift søn, som klagede over, at han
nok ikke efter en tidligere beregning
vilde få beholde faderens plads på de
gamle vilkår, og at han ellers ikke vidste,
hvor han skulde vende sig hen, – så har
jeg berettet om mine forhandlinger med
samtlige de personer af husmandsklas-

sen, som tilfældet bragte mig sammen
med i løbet af en dag (ibid.).

Også for en moderne leser er dette beskriv-
elser av ulykke, nød og til dels direkte
elendighet i form av mangel på mat, bolig,
arbeid og trygge livsvilkår. Men fortel-
lingene ville kanskje likevel ikke leses først
og fremst som eksempler på usadelighet eller
umoral. For det første, som Sundt selv også
i økende grad ble klar over gjennom
arbeidet sitt, fantes det andre skikker blant
bondeallmuen enn blant borgerskapet, blant
annet når det gjaldt etableringen av faste og
sosialt aksepterte parforhold. En husmanns-
gutt som Sundt kommer i snakk med, og
som ser «rask og takkelig» ut, forteller at
«han var ikke gift endnu, men 'havde sig nu
et kvindfolk lel', d.e. en pige, han for nogle
år siden havde tjent sammen med og fået et
barn med: 'nu fik han vel gifte sig med
hende med det første'» (ibid.:11). For Sundt
er vielsen den definerende terskelbegiv-
enheten, der forholdet mellom mann og
kvinne gjennomgår en fullstendig forvand-
ling. For bondebefolkningen var grensen for
par-etableringen mange steder mindre
skarp, og dessuten i noen grad knyttet til
trolovelsen snarere enn vielsen. Dette har
Sundt et blikk for, selv om han stadig opp-
fatter det som usadelighet. Han kan altså se
at bøndene har egne skikker, men aksepterer
ikke at disse skikkene er legitime. Ek-
sempelene peker stadig mot umoral snarere
enn kulturell forskjell.

For det andre, og vel så viktig, vil Sundts
eksempler for en moderne leser i stor grad
dreie seg om hele befolkningsgrupper i sosial
nød som i stor grad er skapt av strukturelle
forhold. Dette innebærer mer enn ulik
begrepsbruk, det dreier seg også om men-
neske- og samfunnssyn. Der Sundt ser
individer i et moralsk forfall som hardt
arbeid, bedre selvkontroll og mer opplys-
ning vil kunne stoppe, vil et moderne

perspektiv på den samme perioden legges vekt på samfunnsmessige strukturendringer som var i ferd med å marginalisere grupper av mennesker, både økonomisk og kulturelt. Det førte til oppløsning av sosiale bånd, både mellom samfunnsgruppene og innad blant de mest utsatte. I innlandets landbruksbygder der det var relativt små muligheter til å livnære seg med andre næringer enn jordbruk, var det på Sundts tid i ferd med å gro fram en ubemidlet klasse av husmenn (tildels uten jord), innerster og landarbeidere. Antallet husmenn doblet seg gjennom 1800-tallets første halvdel, samtidig som mange husmannsplasser i denne perioden ble overtatt av gårdbrukernes egne barn. På denne måten ble presset på plassene stort, og usikkerheten for dem som satt der uten eiendomsrett, økte tilsvarende (York et al. 2011). Parallelt med befolkningsveksten kom også en generell prisstigning. Stigende priser på matvarer og andre livsnødvendigheter ble ekstra merkbare for eiendomsløse som ikke kunne produsere mat og klær til eget bruk. Endringene medførte ikke bare økt fattigdom, men også endrede livsprospekter. Mange unge fra de lavere sosiale lagene kunne ha lite håp om noen gang å komme i en situasjon der de trygt kunne etablere eget hushold og egen familie. Det førte til omflakkende liv og til tider kriminalitet.

Sundt var langt fra ukjent med disse forholdene, men for ham er årsakene til den elendigheten han møter likevel først og fremst av individuell og moralsk art, noe som også former hans oppfatning av hva som skal til for å skape forbedring. Dette synet kommer ikke bare frem i de avsluttende kapitlene om opplysning, men uttrykkes også helt direkte i mange av eksemplene. Sundt er tydelig i sin kritikk av thranitterbevegelsen, som hadde spredt seg med nærmest eksplosiv fart blant husmenn og småbønder i Sør-Norge fra 1848, og som

nettopp var blitt slått ned av myndighetene da Sundt begynte sine undersøkelser i 1851 (Ringvej 2014). For Sundt var Thrane og hans tilhengere oppviglere, som ikke respekterte den rette orden mellom samfunnsklassene. Et tydelig uttrykk for denne oppfatningen var *Kristiania Arbeidersamfund*, stiftet på Sundts initiativ i 1864 og tidsskriftet *Folkevennen*, som han redigerte fra 1858–1866. Begge var ment som alternativer til den politisk radikale arbeiderorganisering som gradvis oppstod i samme periode, og gjenspeilet den paternalistiske samfunnsorden som Sundt mente var den rette.

Flere av eksemplene i boken om sedelighetstilstanden refererer møter med personer som har vært engasjert i Thranebevegelsen, eller er positivt innstilt til den, og som blir belært av Sundt om den rette tingenes orden. Tilsvarende forteller andre av eksemplene om hvordan Sundt har forsøkt å irettesette og undervise fattigfolk som klager over at bøndene er «harde» mot dem, eller som fortviler over de høye prisene på matvarer. Han forklarer at det ville være urimelig å vente at bøndene skulle selge matvarer til lavere pris enn de vet at de kan få for dem (Sundt 2006:77–78). Budskapet hans er at bøndene må få lov til å ivareta interessene de har som jordeiende klasse, og at de eiendomsløse på sin side må gjøre det beste ut av sin egen posisjon gjennom hardt arbeid, tålmodighet og selvkontroll.

Sundt-forskere har påpekt at han, til tross for sine egne tolkninger og vurderinger, alltid lot materialet tale for seg selv (Seip 1983). Eksemplene har en viktig rolle her. Til tross for at de nødvendigvis er eksempler *på* noe, og dermed alltid representerer en tolkning og en allerede definert kategori, lar Sundt også motstemmer komme til uttrykk. Der han selv belærer sine samtalepartnere, kan disse motstemmene sies å representere en strategi som

gir Sundt selv muligheten til å påpeke at de tar feil, og samtidig forklare tingenes «rette» sammenheng. Men i noen tilfelle tjener disse andre stemmene også til å tydeliggjøre hvordan eksempler fordrer en forutgående delt forståelse for å fungere, og hvordan kommunikasjonen vanskeliggjøres når den ikke finnes.

Sundt oppfattet skikken med å la tjenestefolk av begge kjønn sove i fjøset som en viktig årsak til usedeligheten, og refererer en samtale med en husmann kalt Ole, fra Næs på Romerike, som i sin ungdom selv har erfart dette:

'Åjo – ytrede han, da han merket min mening om fjøs-væsen – de (gårdbrugerne) kunde gjerne afskaffe den skikken, for de have så ikke nogen fordel af den, men heller skade.' 'Skade? det høre vi nok af; men hvorledes kan du tale om skade just for gårdbrugerne?' spurgte jeg forundret. – 'Jo, på klæderne.' – 'På klæderne?' – 'Ja, senge-klæderne – de rådne meget før op i fjøset end i andre huse; for i fjøset vil der gjerne holde sig fugtigt.' – Du besynderlige troskyldighed, som her, med sine erindringer om den selvoplevede ulykke, kunde have til sind at tænke på husbondens skarve sængeklæder! (ibid.:40)

For Sundt er det innlysende at mannen tar grundig feil i hva saken dreier seg om. Han bruker eksemplet for å illustrere *hvor* galt bondebefolkningen tenker om spørsmålene han er ute etter å undersøke. Etter Sundts mening har husmannen Ole festet seg ved en helt uvesentlig og perifer side ved saken. Han refererer altså ikke til en uenighet mellom ham selv og husmannen, men til det han ser som en fortvilet, nesten komisk, misforståelse fra husmannens side. Teksten illustrerer godt hvordan Sundt lar materialet han har samlet inn komme frem i sin egen

fremstilling, også når det inneholder synspunkter han ikke selv deler. Men den illustrerer samtidig to viktige aspekt ved eksempler og deres virkemåte. John D. Lyons kaller dem for *undecidability* og *excess*, altså eksemplers ubestemmelighet og deres meningsoverskudd, som er to nært beslektede trekk. Et meningsoverskudd er helt nødvendig, for uten det ville eksemplet knapt kunne skilles fra den generelle påstanden som det er ment å eksemplifisere. For å illustrere og forklare den overordnede kategorien, må eksemplet inneholde noe mer enn den. Og fordi eksemplet samtidig gir inntrykk av å være funnet i virkeligheten utenfor teksten, må meningsoverskuddet reflektere noe av denne virkelighetens mangfold, variasjon og sammensatthet. Når Sundt velger å gjengi synspunkter og forståelser som han både er uenig i og antagelig anser som fullstendig feilaktige, øker han altså meningsoverskuddet i eksemplene og styrker deres eksemplariske funksjon.

Imidlertid innebærer det økte meningsoverskuddet at eksemplene også blir mer ambivalente, eller «ubestemmelige» som Lyons kaller det. Flere tolkninger blir mulige, hvorav noen kan være stikk i strid med forfatterens intensjon, slik Sundts eksempel demonstrerer. Eksemplene kan bli subversive og komme til å formidle et helt annet budskap enn det opprinnelig intenderte. Hvis mangfoldet blir så stort at det blir uklart hva eksemplet kan være et eksempel på, kan det også ende som en ren anekdote, en fortelling i sin egen rett som ikke peker mot noen overordnet mening over hodet. Å legge inn meningsoverskudd og ambivalens i eksemplet innebærer altså en viss risiko for fortelleren. Elliot Oring påpeker imidlertid også at slik risiko er et viktig element i «sannhetsretorikken». Han sier at «the more risk a narrator takes in telling a tale, the more likely the story would be perceived as true» (Oring 2008:133).

Hans eget eksempel dreier seg om en lege som forteller om en pasient hvis datter tilsynelatende vendte tilbake fra de døde. Legen satte sitt profesjonelle ry på spill ved å fortelle en slik historie til kollegene, men nettopp dette tjente samtidig til å styrke troverdigheten. Sundt på sin side følte seg kanskje nokså trygg på at hans lesere ville dele hans egen oppfatning av «misforståelsen» omkring sengetøyet som mugnet i fjøset, men slik fortellingen er formet åpner den likevel for at lesere med en annen referanseramme vil kunne forstå den på en måte som er kritisk til Sundts egen tolkning.

Eksempler og tall

Et eksempel kommer sjelden alene. «Dette er bare *ett* eksempel», lyder det ofte, adskillig flere kunne altså også vært anført. Lyons påpeker at eksempler er preget av både mangfold (*multiplicity*) og det han kaller *iterativity*, det vil si gjentakelse eller repetisjon. De to begrepene viser til litt ulike aspekter, men begge har å gjøre med antall eller mengde, og dermed også med hva slags kunnskap eksempler kan tenkes å gi. Lyons påpeker for det første at en fremstilling som bruker eksempler ofte inkluderer en hel rekke av dem. Sundt gjør dette både i innledningskapitlet der en samling eksempelfortellinger brukes til å formidle hvilken problematikk undersøkelsen omfatter, og i de påfølgende kapitlene der hver ny tematikk introduseres på samme måte. For det andre bruker Lyons begrepet «iterativitet» for å beskrive hvordan selv enkeltstående eksempler gjerne formidler at de kun er ett av mange mulige. Dette aspektet får Sundt i flere tilfeller frem gjennom måten han introduserer og rammer inn eksemplene sine på. Han understreker ofte at de kunne vært enda mer tallrike, og at de han velger å anføre kun representerer et utvalg av en større mengde. Både mang-

foldet og gjentagbarheten innebærer dermed at selv om hvert eksempel presenterer noe konkret, lokalt og spesifikt, har de samtidig en viktig kvantitativ dimensjon. Når eksemplene mangfoldiggjøres, er denne mengden konkret tilstede, mens enkeltstående eksempler, presentert som ett av mange mulige, forteller om en slik mengde på en mer indirekte måte. I begge tilfeller skapes det et inntrykk av mengde, og av at eksempler kan telles. Hvert eksempel peker altså ut over seg selv ikke bare fordi det står i sammenheng med det overordnede begrepet eller kategorien som det illustrerer, men også fordi det påberoper seg å være del av en lang kjede av prinsipielt sideordnede tilfeller.

I Sundts sammenheng er disse aspektene viktige fordi de muliggjør sammenkoppelingen av hans to metodiske grep til en helhet: eksempelbruk og statistikk. Når Sundt så enkelt kan bevege seg fra de innledende eksemplene til de sammenligninger «ved hjelp af tælling og beregning» som han selv sier er nødvendige, er det fordi eksemplene allerede har en slik kvantitativ dimensjon. Sundts argument er at alene og hver for seg kan eksemplene kun fortelle om enkelttilfeller og gi utsnitt av virkeligheten. Hvis det finnes et tilstrekkelig stort materiale, kan man derimot få frem mer pålitelig kunnskap. Det som ikke sies, men som likevel er formende for undersøkelsen, er at eksempler i seg selv impliserer en slik potensielt tellbar mengde.

For at eksemplene skal ha denne karakteren, må de imidlertid fremstå som tydelig avgrensede objekter. Samtidig som de skal være hentet fra den mangfoldige og sammensatte virkeligheten utenfor teksten, må de altså også skjæres ut av den som enhetlige blokker. Lyons påpeker at eksempler dannes gjennom et bevisst arrangement som preges av en egen form for kunstferdighet. Beskjæring og utelatelse er avgjør-

ende her. Det som gjøres til eksempel blir løftet ut av sin opprinnelige sammenheng og forvandlet til et objekt som kan settes inn i en ny kontekst. Dermed gjøres det «diskontinuerlig» med sin opprinnelige sammenheng og blir i stedet virksomt og synlig innenfor sin nye kontekst. På denne måten vil forbindelsen mellom eksemplet og den generelle påstanden eller det overordnede fenomenet tre frem, påpeker Lyons (Lyons 1989:31). Dette er de samme grepene som er med på å gjøre eksemplene kvantifiserbare. Som selvstendige objekter, løftet ut av den opprinnelige konteksten, kan de telles, sammenlignes og bli del av beregninger og tabeller.

Hva Sundt har utelatt fra sine eksempler er naturligvis vanskelig å se av teksten i seg selv. I mange av eksemplene gir han dessuten ganske fylldige kontekstuelle opplysninger, i den forstand at leseren får vite langt mer om informantene enn det som strengt tatt behøves for presentasjonen av deres «usedelighet». Deler av de omtalte personenes livshistorier kan være inkludert i fortellingen, på samme måte som Sundts beskrivelse av sin egen ankomst til stedet eller møtet med personen som deretter skildres. Meningsoverskuddet som legges inn er dermed ganske betydelig. Likevel trer beskæringen og «diskontinuiteten» frem gjennom Sundts språklige og litterære grep. Her kan begreper som er utviklet av de to folkloristene Charles L. Briggs og Richard Bauman supplere Lyons' eksempelteoretiske perspektiver. Med deres terminologi kan det sies at Sundt benytter seg av bestemte «metadiskursive praksiser» for å gjøre eksemplene diskontinuerlige og samtidig la dem fremstå som tydelig avgrensede tekstlige enheter. Begrepet kan defineres som italesettelse av andres tale, «methods used in locating, extracting, and interpreting various forms of discourse» (Briggs 1993:388). I sin undersøkelse av brødrene Grimms

Kinder- und Hausmärchen (1812–14) identifiserer Briggs en rekke slike praksiser eller metoder. Blant de viktigste er innramming av fortellingene gjennom innledende og avsluttende formularer, en utstrakt bruk av direkte tale og av ordspråk. Briggs viser hvordan disse grepene har vært viktige for å forme bestemte forestillinger om den tradisjonelle folkekulturens karakter og argumenterer for at «a fundamental set of metadiscursive practices for creating, representing, and interpreting the discourse of marginalized groups was developed, largely through a convergence of romantic nationalism and scientific perspectives, in the first half of the 19th century» (ibid.:389). Fra norsk sammenheng er det ikke vanskelig å finne lignende praksiser hos Asbjørnsen og Moe, som i sine utgivelser av norske folkeeventyr i 1840-årene var sterkt inspirert av brødrene Grimm (Hodne 1979).

Sundt undersøkelser ble utført noen tiår senere, og var i mindre grad preget av nasjonalromantiske idealer, selv om Sundt, særlig i sin ungdom, også delte slike oppfatninger (Stenseth 2000). Likevel reflekterer hans metoder for å gjengi informasjon som han har fått gjennom samtaler med befolkningen mange av de samme metadiskursive praksisene. Også Sundt rammer ofte eksemplene sine, gjerne ved å fortelle om sin egen inntreden på den scenen der en samtale så utspiller seg, eller hvor han gjør en bestemt observasjon.

Denne innrammingen forsterkes ytterligere av skildringenes narrative karakter. De fremstår som fortellinger der begynnelsen utgjøres av Sundts forundring over noe han ser eller hører. Dette følges av en samtale eller med observasjoner som gjør at fenomenet blir belyst og forklart. Fortellingene avsluttes med formulering som enten viser Sundts tolkning, eller som tydeliggjør oppfatningen blant dem han har snakket med. På samme måte som brødrene

Grimm gjør Sundt også bruk av direkte tale. Det kan dreie seg om munnhell og faste talemåter, men like viktig er det at Sundt ofte lar informantene selv føre ordet når han særlig vil understreke noe ved deres tenke- og levemåte, slik som i fortellingen om det råtne sengetøyet i fjøset, eller gutten som sa om henne han hadde barn med at han «fikk vel gifte sig med hende med det første» (Sundt 2006:11 og ovenfor). På denne måten er menneskene han snakket med til stede i Sundts tekst. De fremstår som tydelige aktører og er med på å gjøre fremstillingen konkret og spesifikk. Samtidig representerer de Sundts litterære grep, hans metode for å italesette den bondebefolkningen han traff innenfor rammen av sin egen tekst og sitt eget anliggende. Når Sundt ofte gis æren av å ha bidratt til å etablere norsk folkelivsforskning er det altså en viktig del av saken at han ikke bare gjennomførte vitenskapelige undersøkelser av vanlige folks levekår, men at han også bidrog til å utvikle et språk for slike studier.

Briggs understreker at de metadiskursive praksisene muliggjør *entekstualisering*. Richard Bauman beskriver dette som «bounding off a stretch of discourse from its co-text, endowing it with cohesive formal properties, and (often but not necessarily) rendering it internally coherent». Denne prosessen tjener til å «objectify it as a discrete textual unit that can be referred to, described, named, displayed, cited, and otherwise treated as an object» (Bauman 2004:4; se også Bauman og Briggs 1990). Det er et tydelig slektskap mellom denne beskrivelsen og det Lyons omtalte som eksemplets diskontinuerlige karakter. I tillegg er det viktig at den objekt-karakteren som en tekstualisering gir, også skaper enheter som kan sidestilles og sammenlignes. På den måten åpner Sundt samtidig for at den virkeligheten de er hentet fra, også kan undersøkes kvantitativt.

Bruk av kvantitative metoder i det som lenge bar navnet «politisk aritmetikk» føres vanligvis tilbake til John Graunts undersøkelser av befolkningsutviklingen i England i 1660-årene. Det er likevel 1700-tallet som regnes som gjennombruddsperioden for denne typen undersøkelser, blant annet knyttet til de nye ideene om «befolkning» som ressurs og målbar størrelse (se f.eks. Foucault 2009; Frängsmyr et al. 1990). Utrekningen dreidde seg dermed ikke om matematikk i abstrakt forstand, men om å knytte sammen tall og ting. I sin undersøkelse av 1700-tallets politiske aritmetikk og debattene som den ble del av, drøfter vitenskapshistorikeren Andrea Rusnock det arbeidet som var nødvendig for å identifisere eller avgrense objekter som deretter kunne danne grunnlag for beregninger. Hun påpeker at «essential to quantification – broadly conceived as the process of assigning numbers to represent things – is categorization» (Rusnock 2002:59). Selv har hun undersøkt hvordan den engelske legen James Jurin i 1720-årene utviklet tabeller som skulle vise at koppeinokulasjon reduserte dødeligheten ved denne sykdommen. Hun sier at:

To construct mortality ratios, he had to collect and collate case histories from an extensive correspondence with a group of geographically widespread practitioners. [...] The creation of standard narratives from the numerous individual case histories involved the extraction of consistent, quantifiable information, which then had to be tallied and tabulated in established categories (Rusnock 2002:55).

På Sundts tid var kvantitative tilnæringer langt vanligere, samtidig som tilgangen til materiale i form av folketellinger og kirkebøker var bedre. Likevel var Sundt i prinsipi-

pielt samme type situasjon som Jurin: Han måtte ta stilling til hva det var relevant å telle. På den ene siden innebar dette å etablere kategorier som lot seg behandle kvantitativt, og på den andre siden å sikre at disse kategoriene var relevante for det som de skulle brukes som indikasjoner på. Sundt valgte å sammenligne antall barn født utenfor ekteskap med antall inngåtte vielser i samme periode. Argumentasjonen er at dersom han i stedet hadde sammenlignet barn født henholdsvis i og utenfor ekteskap, ville han målt fruktbarheten i befolkningen snarere enn den sedeligheten han var ute etter å undersøke. Samtidig er det slik at den metoden han valgte, vil inkludere hvert ektepar kun én gang (selv om de får flere barn), mens personer som ikke er ekteviet vil telles hver gang de får barn (også dersom et par får fler enn ett barn sammen). Dette arbeidet med å avgrense og tydeliggjøre undersøkelsesobjektene, blir forklart og begrunnet i et eget vedlegg. Dermed fremhever Sundt samtidig at dette er bevisste og godt begrunnede metodiske valg. Det tilsvarende arbeidet som ligger til grunn for bruken av eksempler blir derimot underkommunisert og usynliggjort, til tross for at det finnes viktige likhetspunkter og forbindelser. Resultatet er at mens den kvantitative delen av undersøkelsen fremstår som tydelig vitenskapelig og metodisk basert, blir eksemplene på sin side presentert som ren empiri, som hentet direkte og umiddelbart fra den virkeligheten som deretter skal undersøkes «ved hjelp af tælling og beregning».

Denne strukturen er gjennomgående i hele undersøkelsen. I hvert kapittel presenteres eksemplene først, deretter følger de kvantitative undersøkelsene. Hvert av de to elementene representerer klare metodiske grep. De presenterer og behandler undersøkelsens tematikk på hver sin måte, men i begge tilfeller dreier det seg om at Sundts observa-

sjoner og innsamlede materiale er behandlet for å kaste lys over spesifikke problemstillinger. Samtidig er det viktige sammenhenger mellom de to metodiske grepene. Her danner eksemplene en bro som skaper forbindelse mellom den eksterne virkeligheten som skal undersøkes, og de kvantitative tilnærmingene som tas i bruk. Eksemplene fungerer for det første som sannhetsvitner om hvordan usedeligheten arter seg i de norske bygdene som Sundt har undersøkt. I eksemplets lukkede form får den sammensatte virkeligheten fast og tydelig mening. For det andre skaper de metatekstuelle grepene en enhetlig form som gjør eksemplene til objekter som kan løsgjøres fra sin opprinnelige kontekst og settes inn i nye. Eksemplene viser dermed både til hverandre og til andre, tilsvarende eksempler. De formidler at det finnes mengder av lignende eksempler der hvor de selv er hentet fra. Eksemplene – både de som faktisk gjengis i teksten, og de mange andre som eksemplene selv formidler at finnes – kan samles, sidestilles og sammenlignes. De legger til rette for at forholdene i den mangfoldige virkeligheten kan «tælles og beregnes».

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 2013. Samlere, forskere og folkeminner på 1800-tallet. I Rogan, Bjarne og Anne Eriksen (red.). *Etnologi og folkløstikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie*. Oslo, Novus forlag, s. 27–74.
- Bauman, Richard 2004. *A World of Others' Words. Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Bauman, Richard og Charles L. Briggs 1990. Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review of Anthropology*, bd. 19, s. 59–88.

- Briggs, Charles L. 1993. Metadiscursive practices and Scholarly Authority in Folkloristics. *The Journal of American Folklore*. Bd. 106, nr. 422, s. 387–411.
- Christophersen, H.O. 1962. *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*. Oslo, Gyldendal
- Eriksen, Anne, Ellen Krefting og Anne Birgitte Rønning 2012. Eksempels makt. I Eriksen, Anne, Ellen Krefting og Anne Birgitte Rønning (red.). *Eksempels makt. Kjønn, representasjon og autoritet fra antikken til i dag*. Oslo, Spartacus, s. 9–38.
- Foucault, Michel 2009. *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977–1978*. New York, Picador.
- Frängsmyr, Tore et al. (red.) 1990. *The Quantifying Spirit in the 18th Century*. Berkeley, University of California Press.
- Hodne, Ørnulf 1979. *Jørgen Moe og folkeeventyrene. En studie i nasjonalromantisk folkloristikk*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lie, Einar og Hege Roll Hansen 2001. *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lindbekk, Tore 1991. *Introduksjon til Eilert Sundts sosiologi*. Oslo, Ad Notam.
- Lyons, John D 1989. *Exemplum. The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Oring, Elliot 2008. Legendry and the Rhetoric of Truth. *The Journal of American Folklore*, bd. 121, nr. 480, s. 127–166.
- Ringvej, Mona 2014. *Marcus Thrane. Forbrytelse og straff*. Oslo, Pax forlag.
- Rusnock, Andrea A. 2002. *Vital Accounts. Quantifying Health and Population in Eighteenth-Century England and France*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Seip, Anne-Lise 1983. *Eilert Sundt. Fire studier*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Skre, Brita 1950. Eilert Sundt og folkelivsgranskninga. *Norveg 2*, s. 1–20.
- Stenseth, Bodil 2000. *Eilert Sundt og det Norge han fant*. Oslo, Gyldendal.
- Stenseth, Bodil 2006. Innledende essay. I Sundt, Eilert. *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*. Oslo, Bokklubben, s. vii–xlv.
- Sundt, Eilert 2006 [1857]. *Om sædeligheds-tilstanden i Norge*, Oslo, Bokklubben.
- York, Eivind Urkedal, Arne Solli og Ståle Dyrvik 2011. “Vi Arbeidere er ingen faatallig Hær”. *Om husmannsvesenet i Noreg. Fagrapport som bakgrunn for eit nasjonalt dokumentasjonssenter*. Luster, Luster sogelag.